

Проблеми давньої та середньовічної історії

В. М. ЗУБАР (Київ)

Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кіммерійського

Боспорське царство, що існувало понад тисячу років на берегах сучасних Керченського та Таманського півостровів, було одним з історичних феноменів давнини. Протягом кількох століть це державне утворення, з одного боку, підтримувало тісні зв'язки з античним світом, а, з другого, — відіграло прогресивну роль у соціально-економічному розвитку народів, які населяли Північне Причорномор'я в другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. Тому розробка питань, пов'язаних з історією та культурою Боспору, важлива для правильного розуміння комплексу проблем стародавньої історії півдня нашої країни, насамперед обставин та часу виникнення Боспорської держави.

Різним аспектам цієї проблеми присвячена велика кількість наукових праць, історіографічні огляди яких робилися вже неодноразово¹. Слід лише підкреслити, що більшість дослідників підтримують концепцію Ю. Г. Виноградова, згідно з якою основною причиною об'єднання грецьких апоїкій, розташованих на обох берегах Боспору Кіммерійського, була скіфська загроза існуванню полісів. Зрештою, це спричинило утворення Боспорської держави². Незважаючи на те, що останнім часом деякі положення цієї концепції піддано критиці³, вона аргументована краще за інші. Природно, нові матеріали та розвідки, що з'явилися після публікації праць Ю. Г. Виноградова, свідчать про потребу уточнення деяких її положень. Адже наявна джерельна база, на жаль, поки ще не дає змоги вирішити всі питання однозначно.

Виходячи зі сказаного вище, в даній статті робиться спроба проаналізувати весь наявний матеріал і дати одну з можливих моделей реконструкції складного процесу утворення Боспорської держави. Спочатку доцільно розглянути питання, пов'язані з виникненням сімахії боспорських центрів, і лише після цього спинитися на утворенні власне Боспорської територіальної держави⁴.

Єдиним джерелом з питання про час утворення Боспорської держави є праця Діодора Сицилійського, який повідомляє: "За архонта Федора в Афінах (438/7 р. до н. е.) ... виповнилося сорок два роки царювання на Кіммерійському Боспорі царів, що зветься Археанактидами; царську владу одержав Спартак (Спарток. — В. З.) та царював сім років"⁵. Цим коротким повідомленням закінчується писемна традиція стосовно найдавнішого періоду історії Боспорської держави. Однак існує порівняно багато археологічних та нумізматичних даних, які дали змогу Ю. Г. Виноградову та іншим дослідникам змалювати загалом переконливу картину утворення та історії Боспорської держави наприкінці VI — в V ст. до н. е.

Слід визнати правомірним висновок, що саме воєнно-політична активізація кочових скіфів після переможної війни з Дарієм привела до консолідації боспорських греків та стала основною передумовою утворення сімахії боспорських міст на чолі з представником, очевидно, аристократичної сім'ї Археанактидів, який керував військовими силами союзників⁶. Центром боспорської сімахії став Пантікапей, який у цей час відігравав провідну роль в економічному розвитку регіону⁶.

Нещодавно В. С. Долгоруков, використавши деякі аналогії, поставив під сумнів висновок про те, що саме загроза нападу варварів спричинила об'єднання боспорських греків у сімахію, та припустив, що прихід до влади Археанактидів був зумовлений іншими обставинами. Зокрема, посилаючись на думку Т. В. Блаватської, він вважає, що приводом до об'єднання боспорських міст під владою Археанактидів була соціальна боротьба, перемогу в якій здобули прибічники тиранії⁷. Теоретично це цілком імовірно, але такий перебіг подій не знаходить підтвердження у джерелах⁸.

Справа в тому, що за, археологічними даними, на території сучасного Керченського півострова античні сільські поселення VI — першої половини V ст. до н. е. поодинокі, а грецьке населення концентрувалося головним чином у містах та великих населених пунктах⁹, де в цей час почалося зведення монументальних споруд. Отже, соціально-економічний розвиток боспорських греків ще не досяг рівня, коли нові групи переселенців, які рятувалися після поразки повстання іонійських міст проти персів, неодмінно повинні були вступити в гостру соціальну боротьбу з нащадками першопоселенців за перерозподіл земельної власності¹⁰. На рубежі VI—V ст. до н. е. земельний фонд практично не було освоєно, а оброблялися лише землі, розташовані у ближніх околицях грецьких полісів¹¹.

Останнім часом вчені дійшли висновку, що в зв'язку з нечисленністю поховальних пам'яток скіфів VI—V ст. до н. е. на Керченському півострові немає підстав розглядати варварську загрозу як головний фактор об'єднання боспорських греків¹². Але в даному випадку немає сенсу спиратися тільки на кількісні показники. Адже скіфи в VI—V ст. до н. е. перебували на першій стадії кочівництва, найхарактернішою рисою якої були саме впускні поховання та відсутність стаціонарних могильників¹³. У даному випадку важливою є особливість розвитку скіфського суспільства після переможної війни з Дарієм, коли скіфські правителі переходять до цілеспрямованої експансіоністської політики щодо своїх сусідів. Одним з її напрямків був Боспор, територія якого використовувалася скіфами для сезонних перекочувань¹⁴.

Тому дедалі більшому освоєнню сільськогосподарських територій на Керченському півострові в першу чергу перешкождали напади скіфів, які не дозволяли грекам розселитися на значній відстані від протоки¹⁵. Важливим показником ворожої загрози, спрямованої проти боспорських міст, є спорудження так званого Тірітацького валу та ранньої оборонної стіни Тірітаки на залишках будівель кінця VI ст. до н. е.¹⁶

Боспорським оборонним валам присвячено велику літературу¹⁷. Причому традиційно вважається, що їх було збудовано ще до освоєння греками сучасного Керченського півострова "нащадками сліпих", яких згадує Геродот, а в античний час вони були лише пристосовані до захисту західних рубежів Боспорської держави¹⁸. Не вдаючись у подробиці цього складного питання, наголосимо, що, коли наявність цілої системи валів на Керченському півострові неможливо однозначно пов'язати з будівельною діяльністю носіїв кемі-обінської культури або киммерійців¹⁹, то їх зведення порівняно легко пояснюється відомостями з боспорської історії²⁰. Топографія цих земляних оборонних споруд, побудованих, поза сумнівом, для захисту від кінноти кочовиків²¹, та деякі їх конструктивні особливості (наявність у фундаменті кам'яних кладок — крєпід) свідчать про те, що ці укріплення збудовані греками і відображають поступове розширення Боспорської держави та сільськогосподарських земель, що перебували під її контролем. Про це, насамперед, говорить розташування грецьких сільських поселень під прикриттям валів²² і топографія поховань кочових скіфів VI—V ст. до н. е., що концентруються переважно на захід від цих укріплень²³.

Природно, розташування таких складних оборонних споруд, будівництво яких потребувало значних зусиль, не може точно збігатися з кордонами Боспорської держави²⁴. Однак, враховуючи тривале існування цих споруд, які перетинали увесь Керченський півострів та обмежували порівняно великі його території²⁵, не буде значним перебільшенням припустити, що оборонні вали не стільки відбивають реальні кордони Боспору, скільки є показником стратегічного підходу боспорських правителів до захисту сільськогосподарських районів своєї держави на заході²⁶.

Як зазначалося вище, зовнішня загроза грецьким поселенням, розташованим на Керченському півострові, була основною причиною їх об'єднання в сімахію, в якій провідне місце посів найбільш економічно розвинутий Пантікапей²⁷. Нині важко впевнено говорити, чи об'єднав цей союз усі грецькі апоїкії Керченського та Таманського півостровів, чи до нього входили тільки міста Європейського Боспору²⁸. Однак матеріал, наведений В. П. Толстіковим стосовно скіфських походів через Керченську протоку в Синдику, свідчить про об'єднання в союз більшості грецьких міст Боспору Кімерійського, завдяки чому грекам вдалося успішно протистояти скіфській експансії²⁹. Але, мабуть, можна погодитися з Ф. В. Шеловим-Коведяєвим, що оскільки при Археанактидах союз включав міста по обидва боки протоки³⁰, то такі великі поліси, як Фанагорія, увійшли до нього добровільно. Адже в той час Пантікапей ще не мав сил для їх насильницького підкорення³¹.

Невідомо, яким чином виявлялася варварська експансія, але не виключено, що агресивні дії кочовиків проти грецьких міст по обох берегах протоки були зумовлені сезонними перекочуваннями скіфів через неї³². Саме бажанням перекрити маршрут пересування через Керченську протоку та захиститися від непрогнозованих набігів кочовиків пояснюється об'єднання грецьких міст у сімахію та будівництво спільними зусиллями Тірітацького валу³³.

Разом з тим, не можна заперечувати, як робить, зокрема, О. М. Васильєв³⁴, того, що на початку V ст. до н. е. на Боспорі існувало надполісне військово-політичне, а, можливо, й релігійне об'єднання, яке Ю. Г. Виноградов запропонував розглядати як військову сімахію та релігійну амфіктію³⁵. Інша справа, що на базі наявних джерел не можна впевнено говорити, як довго існував цей союз і який характер мала влада Археанактидів впродовж 42 років їх правління³⁶. На жаль, модернізація Діодором політико-правової термінології не дає змоги спиратися на його повідомлення при з'ясуванні характеру правління Археанактидів³⁷. Тому необхідно звернутися до археологічних та нумізматичних джерел.

Будівництво оборонного валу, що тягнувся по гребенях скелястих пагорбів від Тірітаки на півдні до північної частини сучасного Керченського півострова³⁸, пов'язується дослідниками з діяльністю боспорської сімахії на чолі з Археанактидами³⁹. Однак, якщо погляди стосовно мети спорудження оборонної системи на Керченському півострові у першій чверті V ст. до н. е. більш-менш збігаються, то інакше стоїть справа з термінами зведення цієї фортифікаційної споруди. В. П. Толстіков, аналізуючи воєнно-політичну ситуацію на Боспорі, дійшов висновку, що вал збудовано протягом двох років із залученням значної кількості синдів, без участі яких (тільки зусиллями мешканців боспорських міст) зведення такої грандіозної споруди було неможливе. Дослідник також підкреслив, що спорудження оборонного валу відповідало й інтересам населення Синдики, бо він був істотною перепорою на шляху сезонних пересувань скіфів з Східного Криму на азіатський бік Боспору, про що повідомляв Геродот⁴⁰.

Для обґрунтування цього висновку В. П. Толстіков навів дані про зафіксовані археологами сліди пожеж та руйнувань, пов'язаних зі

скіфськими набігами, в низці населених пунктів Боспору, що функціонували на початку — в першій половині V ст. до н. е.⁴¹. Причому він наголошував, що населені пункти, де зафіксовано сліди воєнних дій, розташовані за межами території, захищеної Тірітацьким валом⁴².

Однак висновок В. П. Толстікова про те, що будівництво валу здійснено протягом порівняно короткого часу та зумовлено екстраординарними подіями боспорської історії того періоду⁴³, було піддано критиці. О. М. Васильєв вказав, що немає жодних доказів термінового будівництва валу. Адже така грандіозна оборонна споруда, яка прикривала основну частину освоєної тоді греками території, була розрахована на перспективу і могла зводитися порівняно тривалий час⁴⁴. З цим не можна не погодитися. Більше того, це підтверджується матеріалами розкопок Мірмекія, в яких кінцем першої чверті V ст. до н. е. датуються археологічно засвідчені сліди катастрофи, що, на думку Ю. О. Виноградова, спіткала місто в результаті варварської навали. Причому наявність у завалах бронзових трилопатевих вістер стріл, одне з яких було деформовано від удару, дає можливість пов'язувати ці події, як і зведення в Мірмекії наприкінці першої третини V ст. до н. е. оборонної стіни, з воєнною активністю скіфів⁴⁵.

Отже, сліди руйнувань у Мірмекії, розташованому на території, захищеній валом, підтверджують тезу О. М. Васильєва конкретним археологічним матеріалом. Загроза варварських набігів не була епізодичною і разом з будівництвом оборонних мурів у Тірітаці та Мармекії зумовила зведення стратегічної оборонної лінії, до якої було включено як опорний пункт Золотий курган, що тривалий час помилково пов'язувалася з легендарними киммерійцями⁴⁶. Все це суперечить висновку про обмежений термін будівництва Тірітацького валу та дає підстави припускати, що така дорога акція, як спорудження стратегічної лінії захисту кордонів, не могла бути здійснена за два роки навіть за умови залучення до робіт населення Синдики, що, втім, є недоведеним⁴⁷, а вимагало більшого часу та значного напруження сил боспорської сімахії.

Опосередковано про строки спорудження Тірітацького валу, мабуть, може свідчити той факт, що рання оборонна стіна Мірмекія, збудована наприкінці першої третини V ст. до н. е., тільки в третій чверті цього століття втратила своє значення⁴⁸. Не виключено, що це було пов'язано з початком функціонування загальнополісної стратегічної оборонної лінії, що проходила по Тірітацькому валу, забезпечувала більш-менш надійний захист низки населених пунктів Європейського Боспору та ускладнювала проникнення скіфів через Керченську протоку в Синдику. Цим була зумовлена стабілізація воєнно-політичної обстановки в регіоні та поступова зміна характеру взаємовідносин зі скіфами⁴⁹. Якщо сказане відповідало дійсності, то, за приблизними підрахунками, спорудження Тірітацького валу тривало мінімум 20—30 років. Цілком можливо, опосередкованим аргументом на користь такого висновку може бути відсутність чітких слідів валу в північній частині Керченського півострова⁵⁰. Якщо це так, то у зв'язку зі змінами воєнно-політичної ситуації на Боспорі його спорудження не було закінчене тому, що кордони держави перенесені далі на захід.

Той факт, що Німфей та інші античні центри, розташовані в південній частині Керченського півострова, залишилися поза захищеною валом територією, свідчить, що надполісне об'єднання було справою добровільною і залежало від військово-політичного стану кожного конкретного античного центру. Щодо цього показовим є те, що, коли Пантікапей та античні населені пункти на північ від Тірітаки близько 480 р. до н. е. увійшли до складу боспорської сімахії й спільними зусиллями почали зведення лінії стратегічної оборони проти скіфів, то Німфей та

грецькі поселення, які перебували під його контролем, вірогідно, не стали членами цього об'єднання, а в стосунках зі скіфами проводили самостійну політику.

Комплекс археологічних матеріалів, що їх навів В. П. Толстіков, дає змогу з певною часткою вірогідності припускати якщо не наявність на певному хронологічному відтинку скіфського протекторату, то тісні військово-політичні зв'язки між правителями скіфів та Німфеєм⁵¹, що насамперед знайшло відображення, вірогідно, в ліпній кераміці цього центру⁵².

На базі наявних джерел не можна ні спростувати, ні підтвердити ці припущення. Однак подальші події, головним чином вступ Німфея до Афіського морського союзу, свідчать про існування на Боспорі певної опозиції об'єднаним зусиллям Археанактидів, резиденцією яких був Пантікапей. Це була тривала цілеспрямована політика Німфея, яка базувалася на пошуках сильних союзників, адже протистояти боспорській сімахії центр міг тільки завдяки зовнішній підтримці⁵³.

Все це є опосередкованим аргументом на користь висновку тих дослідників, які вважали, що об'єднання навколо Пантікапея включало лише грецькі центри, розташовані на Керченському півострові, в межах захищеної Тірітацьким валом території. Античні ж міста, засновані на південь від Тірітаки на сучасному Таманському півострові, продовжували існувати відносно самостійно⁵⁴, хоча і підтримували певні зв'язки з боспорською сімахією. Коли це так, то необхідність проведення комплексу робіт, пов'язаних зі зведенням стратегічної оборонної лінії на Керченському півострові, була основною причиною об'єднання боспорських греків у сімахію перед лицем скіфської загрози. Адже жоден античний центр самостійно не міг протистояти варварській експансії.

Хоча, як свідчить приклад Німфея, не всі боспорські центри були однотайні в цьому питанні. Тому не виключено, що ініціатором процесу об'єднання міг бути не тільки Пантікапей, але й Німфей⁵⁵. Однак вигідне географічне й стратегічне розташування Пантікапея зумовило те, що перевагу було надано саме цьому центру. В результаті Німфей до кінця V ст. до н. е. проводив щодо об'єднання боспорських центрів незалежну політику⁵⁶. Крім того, приклад Німфея свідчить, що боспорська сімахія формувалася переважно за рахунок добровільного входження до її складу грецьких міст і в першій половині V ст. до н. е. про якесь насильницьке включення не може бути й мови^{57—58}.

Природно, сказане є не більш, ніж припущенням. Однак швидке зростання економічного потенціалу Пантікапея в V ст. до н. е. було не стільки причиною, скільки наслідком об'єднання грецьких міст у сімахію, хоча раннє пантікапейське монетне карбування свідчить, що цей центр, безумовно, й раніше був лідером у регіоні. Але тільки сконцентрувавши кошти та ресурси об'єднання грецьких міст, що виділялися на спільну оборону за умови сталої загрози варварських навал, а трохи пізніше й на культове будівництво⁵⁹, Пантікапей зміг розвиватися динамічніше, ніж інші боспорські центри⁶⁰. Разом з цим здійснені спільними зусиллями оборонні заходи, як свідчить археологічний матеріал, об'єктивно сприяли піднесенню добробуту й інших боспорських міст у 70—30-х роках V ст. до н. е.⁶¹

Говорячи про боспорську сімахію, що організаційно оформилася близько 480 р. до н. е., слід звернутися і до нумізматичних джерел. Встановлено, що перші боспорські срібні монети карбувалися в Пантікапеї в середині VI ст. до н. е.⁶². Срібне карбування першої половини V ст. до н. е. представлене кількома типами монет з однаковими зображеннями на аверсах та реверсах, а також написами ПА, PAN, PANTI, АПОЛ⁶³. Якщо випуски монет з написами ПА, PAN, PANTI, поза сумнівом, пов'язані з карбуванням саме Пантікапея, то монети з легендою АПОЛ

та зображенням комахки приписувалися, відповідно, містам Аполлонії та Мірмекію⁶⁴. Встановлено, що всі ранні боспорські монети карбувалися на пантікапейському монетному дворі. Однак інтерпретувалися вони по-різному.

Найбільш аргументованою є точка зору Ю. Г. Виноградова, підтримана Н. О. Фроловою. Суть її зводиться до того, що монети з написом АПОЛ були емісіями надполісної боспорської сімахії та релігійної амфікційної, яка перебувала під покровительством Аполлона Лікаря — головного заступника іонійських греків⁶⁵. Причому слід наголосити, що, на думку Д. Б. Шелова, підтриману останнім часом Н. О. Фроловою, монети з написом АПОЛ карбувалися в другій та третій чверті V ст. до н. е.⁶⁶

Якщо брати до уваги повідомлення Діодора про час приходу до влади Археанактидів, то наведене вище свідчить, що карбування срібної монети з написом АПОЛ слід пов'язувати з виникненням першого надполісного об'єднання, сімахії та релігійної амфікційної боспорських греків з центром у Пантікапеї⁶⁷. Тому, мабуть, певну частину срібних монет з абрєвіатурами ПА, ПАН, ПАНТИ, якщо за початок боспорського карбування брати середину VI ст. до н. е.⁶⁸, слід відносити до часу, що передував об'єднанню грецьких міст.

Складнішою є справа з срібними монетами, на яких було зображено комахку та написи АПОЛ чи ПАНТИ. Коли виходити з вищесказаного, то з певною мірою ризику можна говорити про те, що в другій та третій чверті V ст. до н. е. на монетному дворі Пантікапея одночасно карбувалися монети від імені громадянської общини (ПАНТИ) та боспорської сімахії, що перебувала під покровительством Аполлона (АПОЛ). Тоді прибутки від випуску монет з певними написами використовувалися на потреби Пантікапея та об'єднання боспорських міст. Зрозуміло, що це лише гіпотеза, яка, однак, добре узгоджується із загальними тенденціями історичного розвитку Боспору в першій половині V ст. до н. е.

На особливу увагу заслуговує питання про семантику зображення комахи на срібних монетах з написами АПОЛ та ПАНТИ, що були найменшим номіналом розмінної монети, який становив 1/24 драхми⁶⁹. Написи на них інтерпретувалися по-різному⁷⁰. Разом з цим наголошувалося, що зображена на монетах комаха є говорячою емблемою, яка символізувала назву невеликого боспорського містечка Мірмекія, хоча їх зв'язок з ним видається дуже сумнівним⁷¹.

Незважаючи на це, зображення комахи на боспорських монетах V ст. до н. е. потребує пояснення. Воно, безсумнівно, відображало певний аспект життя та вірувань боспорських греків. За Климентом Олександрійським, фессалійці в давнину боготворили комах, бо вірили, що Зевс, перетворившись в комаху, взяв шлюб з дочкою Клітора — Єврїмедузою, яка народила Мірмідона⁷². Від останнього походили мірмідоняни ("люди-комахи"), які колонізували острів Егіну. Міфологічне значення комахи пояснюється її невеликими розмірами, що робило її найменшою лічильною одиницею, множеністю, колективністю, яка виявляється у формах їх спільного існування та діяльності⁷³.

В зв'язку з цим, напевне, слід згадати, що срібні боспорські монети із зображенням комахи виконували роль найменших розмінних монет⁷⁴ і карбувалися, очевидно, на монетному дворі Пантікапея від імені сімахії боспорських міст. Коли це співвіднести зі зведенням стратегічної лінії оборони — Тірітацьким валом та спільної святині — храму Аполлона в Пантікапеї⁷⁵, будівництво яких, безсумнівно, здійснювалося колективними зусиллями боспорських греків, що входили до складу військової сімахії та релігійної амфікційної⁷⁶, появу на монетах комахи, як говорячого символу, можна цілком природно пояснити. Не виключено, що випуск срібних монет найменшого номіналу із зображенням комахи міг використовуватися для оплати будівельних робіт на об'єктах, які

зводилися колективними зусиллями, а також якоюсь мірою покривав спільні витрати боспорського надполісного об'єднання⁷⁷.

Ще одним питанням, на якому необхідно спинитися, є характер влади Археанактидів, що вже неодноразово порушувалося в науковій літературі⁷⁸. На підставі аналізу повідомлення Діодора та низки порівняльних матеріалів Ю. Г. Виноградов дійшов висновку, що після відсічі скіфської агресії один з Археанактидів, використавши своє становище стратега-автократора в боспорській сімахії, встановив тиранічну владу спочатку в Пантікапеї, а згодом насильницьким шляхом підкорив інші поліси, що входили до її складу⁷⁹.

Незважаючи на привабливість цієї гіпотези, вона, на жаль, не знаходить підтвердження в джерелах і базується лише на тому, що Діодор називає Археанактидів "царюючими"⁸⁰. Але є багато переконливих даних, які свідчать, що термінологія Діодора не відображає офіційного статусу Археанактидів⁸¹. Тому, базуючись тільки на цьому писемному джерелі, навіть з використанням порівняльного матеріалу, не можна "ретроспективно проектувати на правління Археанактидів характер влади ранніх Спартокидів", який значно краще висвітлено в джерелах, у тому числі писемних⁸². Інакше кажучи, нині немає переконливих даних про те, що один з Археанактидів після відбиття варварської агресії захопив владу в сімахії і став тираном. Однак це не означає, що не можна спробувати реконструювати історію Боспору V ст. до н. е., використовуючи додаткові джерела, та з інших позицій оцінити характер влади Археанактидів.

Ю. Г. Виноградов вважав, що після ліквідації варварської загрози боспорська сімахія могла зберегтися як оборонний союз або припинити своє існування. Проте дослідник віддає перевагу першому варіанту та, базуючись на класичних прикладах встановлення тиранічної влади Гелонном та Діонісієм Старшим на Сицилії, доходить висновку, що й на Боспорі в результаті певної боротьби федеративне надполісне об'єднання перетворилося в тиранічну державу Археанактидів⁸³.

Не виключаючи повністю такий перебіг подій, необхідно звернутися до даних нумізматики, які дають змогу дещо в іншому плані говорити про долю боспорської сімахії. На рубежі третьої та четвертої чверті V ст. до н. е. на Боспорі припиняється карбування срібних монет з написом АПОЛ⁸⁴. Слідом за цим було викарбовано чотири типи срібних монет із зображенням лева, комахи, лева-барана, комахи-барана та написом ПАНТИ⁸⁵.

О. М. Зограф не вважав за можливе пов'язувати ці зміни з якимись подіями в політичному житті Боспору⁸⁶, що й дало підстави Ю. Г. Виноградову говорити про відсутність будь-яких змін у нумізматиці⁸⁷. Проте Д. Б. Шелов, аналізуючи монетну справу раннього Боспору, висловив обережне припущення, що це явище в боспорській нумізматиці можна пов'язувати з переходом влади від Археанактидів до Спартокидів⁸⁸.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що до 410—405 рр. до н. е. власну монету карбував Німфей⁸⁹, на монетному дворі Фанагорії в останній чверті V ст. до н. е. карбувалися монети з написом ΣΙΝΔΩΝ, а на рубежі V—IV ст. до н. е. — автономні монети цього міста⁹⁰. В останній чверті V ст. до н. е., очевидно, ближче до його кінця, власну монету почала карбувати Феодосія⁹¹. Навряд чи всі ці факти, поряд з припиненням випуску в Пантікапеї монет з АПОЛ, можна пояснювати збігом обставин. Навпаки, стан нумізматики слід розглядати в тісному зв'язку з якимись подіями, що відбувалися на Боспорі в другій половині V ст. до н. е., бо, поза сумнівом, у даному випадку карбування монети згаданими грецькими центрами свідчить про їх політичну незалежність, у першу чергу від Пантікапея⁹².

На жаль, відсутність позначення років карбування на ранніх боспорських монетах не дає змоги кожний їх випуск точно датувати. Тому нумізматичний матеріал, поряд з типологічним аналізом, повинен корелюватися з даними інших категорій джерел. Отже, карбування власної монети низкою античних центрів Боспору слід розглядати як надійний показник змін, що мали місце в їх стосунках після захоплення влади в Пантікапеї Спартоком (438/437 р. до н. е.). Саме ця подія, вірогідно, призвела до розпаду сімахії та виходу з нею більшості грецьких міст, адже самостійне карбування боспорських міст свідчить про їх політичну незалежність⁹³. У зв'язку з цим цікавим видається висновок про те, що так звані синдські монети карбувалися на монетному дворі Фанагорії від імені "Синдського союзу" грецьких міст⁹⁴, який, вірогідно, виник на території Азіатського Боспору, точніше в Синдиці, як опозиційне об'єднання після розпаду боспорської сімахії в зв'язку з приходом до влади в Пантікапеї Спартока⁹⁵.

Коли наведена реконструкція правомірна, то 480—479 рр. до н. е. не можна вважати часом виникнення централізованої Боспорської держави, а слід розглядати лише як рік остаточного організаційного оформлення перед лицем скіфської загрози боспорської оборонної сімахії⁹⁶. Нині немає надійних даних про те, що після ліквідації скіфської загрози представники роду Археанактидів захопили владу в Пантікапеї, а їх політичний режим в той час був тиранічним.

Як свідчить практика грецької колонізації, переселенці на нових землях, незважаючи на різне походження та ступінь заможності, в соціально-економічному відношенні були приблизно рівними. В таких колективах представники аристократії не могли підпорядкувати собі громаду, адже соціально-економічне існування першопоселенців та їх найближчих нащадків базувалося на дрібнотоварному виробництві, яке в своїй основі було натуральним. Єдине, що об'єднувало греків у місцях колонізації, було усвідомлення спільності інтересів та необхідності спільного захисту перед лицем загрози нападу варварів. Це принципова відмінність полісних соціально-політичних структур від міст-держав східного типу⁹⁷. І грецькі поліси на берегах Боспору Кіммерійського не були винятком з цього правила.

Говорячи про розвиток Боспору в першій половині V ст. до н. е., слід звернути увагу й на те, що об'єднання грецьких міст у сімахію відбулося навколо особливо шанованого іонійськими греками божества Аполлона Лікаря. Воно мало добровільний характер⁹⁸, адже Німфей залишився поза територією, захищеною валом, а також, вірогідно, суттєво не обмежувало політичну та економічну свободу грецьких центрів, що входили до цього об'єднання⁹⁹. Все це дає змогу з певною мірою вірогідності припустити, що сімахію очолив верховний жрець цього культу, який походив з аристократичного роду Археанактидів, пов'язаного своїм корінням з Мілетом¹⁰⁰. Причому під час відсічі скіфської агресії на нього могли бути покладені функції стратега-автократора¹⁰¹.

Після ліквідації скіфської агресії та втілення в життя комплексу заходів, спрямованих на зміцнення колективної безпеки, якими керував один з Археанактидів, посада басилевса — верховного царя та жреця культу Аполлона Лікаря стала спадковою — її традиційно займав представник цього роду¹⁰². Одночасно він був керівником сімахії боспорських міст. Мабуть, усунення з цієї посади Археанактидів та узурпація влади в Пантікапеї Спартоком призвели до розпаду сімахії боспорських міст. Саме ця подія знайшла відображення в уривку з праці Діодора Сицилійського, що цитувався вище¹⁰³. Офіційний титул Археа-

нактивів як сакральних, можливо, спадкових царів (басилевсів)¹⁰⁴ міг дати підстави для того, що Діодор їх називав “царюючими”. Все це узгоджується з уявленнями про політичну владу того часу, коли жив та творив автор “Історичної бібліотеки”¹⁰⁵.

¹ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 394—419; Голстикова В. П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1984. — № 3. — С. 24; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 г. — М., 1985. — С. 63—78; Васильев А. Н. К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. — СПб., 1992. — С. 111, 112.

² Vinogradov Yu. G. Die historische Entwicklung der Poleis des nördlichen Schwarzmeergebietes im 5 J. v. Sgr. // Chiron. — 1980. — № 10. — S. 63—100; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 349—419; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 16.

³ Долгоруков В. С. Некоторые вопросы истории и топографии ранней Фанатории // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА). — 1990. — Т. 197. — С. 35; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 111—128; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории Боспорского государства в свете новейших археологических исследований в Восточном Крыму // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1996. — Вып. 3. — С. 61—71.

Обставинам виникнення Боспорської централізованої держави буде присвячена спеціальна стаття, яку слід розглядати як продовження викладеного тут матеріалу.

⁴ Dioid., XII, 31. Пер. В. Л. Латишева.

⁵ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 96; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395—396, 406, 417—418; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 71—72; Виноградов Ю. А., Гохтасьев С. Р. Ранняя оборонительная стена Мирмекия // ВДИ. — 1994. — № 1. — С. 54, 55; Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — С. 80. Пор.: Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984. — С. 146, 147.

⁶ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 80, 95.

⁷ Долгоруков В. С. Указ. соч. — С. 35, 36.

⁸ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 398.

⁹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 27, 52; Голстикова В. П. Указ. соч. — С. 26, 27; Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1993. — С. 12—13.

¹⁰ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора V—VI вв. до н. э. — М., 1959. — С. 20; Долгоруков В. С. Указ. соч. — С. 36.

¹¹ Кругликова И. Т. Указ. соч. — С. 27—30; Масленников О. О. Эволюция организации территории Европейского Боспора // Археология. — 1992. — № 2. — С. 80. Пор.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 404, 405.

¹² Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 61—63.

¹³ Плетнева С. А. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху средневековья // Вопросы истории. — 1981. — № 6. — С. 55.

¹⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 84, 85, 89—90.

¹⁵ Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 156, 157.

¹⁶ Голстикова В. П. Указ. соч. — С. 28, 29.

¹⁷ Докладніше див.: Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах // Советская археология (далі — СА). — 1983. — № 3. — С. 14—22.

¹⁸ Там же. — С. 19—21; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 68; Голстикова В. П. Указ. соч. — С. 35—36.

¹⁹ Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 19—21.

²⁰ Виноградов Ю. А., Гохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 60—61.

²¹ Соколовский Н. И. Валы в системе обороны Европейского Боспора // СА. — 1957. — Т. 27. — С. 96.

²² Кругликова И. Т. Указ. соч. — С. 16. — Рис. 1; Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15. — Рис.; Масленников О. О. Эволюция организации... — С. 80—81.

²³ Яковенко Є. В. Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974. — С. 15. — Рис. 1; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 12. — Рис. 1; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — С. 18, 19. — Рис. 1, 2.

²⁴ Пор.: Соколовский Н. И. Указ. соч. — С. 96.

- ²⁵ Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15. — Рис.
- ²⁶ Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 61—64.
- ²⁷ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 80, 95.
- ²⁸ Grandis C. G. Bosphoros // RE. — 1899. — Bd. 3. — Sp. 757, 762, 766, 767; Stejneger E. von. Die politische und soziale Struktur der Griechenkolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes // Hermes. — 1915. — Bd. 50. — S. 182—183; Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С. 87, 91; Жебелев С. А. Образование Боспорского государства // Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953. — С. 69. — Прим. 3.
- ²⁹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 38—44; Виноградов Ю. Г., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 62. Пор.: Масленников А. А. Каменные ящики Восточного Крыма (К истории сельского населения Европейского Боспора в VI—I вв. до н. э.) // Боспорский сборник. — 1995. — № 8. — С. 66. — Рис. 1.
- ³⁰ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 66.
- ³¹ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 76. Пор.: Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 95—96.
- ³² Масленников А. А. Каменные ящики... — С. 66—67; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 62—63.
- ³³ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 39—42. — Рис.
- ³⁴ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 116.
- ³⁵ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 416—418; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 47. — Прим. 95.
- ³⁶ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 447.
- ³⁷ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 121—123. Пор.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 408—409.
- ³⁸ Сокольский Н. И. Указ. соч. — С. 92—93; Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15—16.
- ³⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 45; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 35—39; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 78; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 117, 118.
- ⁴⁰ Herod., IV, 28; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 34—39. Пор.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 402.
- ⁴¹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 28—31.
- ⁴² Там же. — С. 32. Пор.: Масленников А. А. Сельская территория... — С. 13; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 62; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 58, 59.
- ⁴³ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 38.
- ⁴⁴ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 117—118.
- ⁴⁵ Виноградов Ю. А. Мирмекий // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 107; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 54—60. Пор.: Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 29, 31.
- ⁴⁶ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 76—77. Пор.: Блаватский В. Д. Киммерийский вопрос в Пантикапее // Вестник МГУ. — 1948. — № 8. — С. 14 та ін.; Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА). — 1957. — № 56. — С. 7.
- ⁴⁷ Див.: Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 68. Такому висновку суперечить і аналіз комплексу ліпної кераміки, знайденої при розкопках Мирмекиї. Тут, за даними Ю. О. Виноградова, кераміку, близьку до посуду племен Прикубання, виявлено в шарах середини VI ст. до н. е., а на кінець цього століття її кількість різко зменшується і представлена практично одним типом горщиків (Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... — С. 158, 159). Отже, якщо керуватися шим критерієм, необхідно визнати, що прихід сюди населення з азійського боку Боспору мав місце задовго до початку спорудження Тірітанького оборонного валу.
- ⁴⁸ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 31; Виноградов Ю. А. Мирмекий. — С. 107; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 59.
- ⁴⁹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 46; Виноградов Ю. А. Мирмекий. — С. 107.
- ⁵⁰ Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15—16.
- ⁵¹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 41—44; Виноградов Ю. А. О курганах варварской знати V—III вв. до н. э. в районе Боспора Киммерийского // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 39.
- ⁵² Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... — С. 159.
- ⁵³ Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Указ. соч. — С. 80.
- ⁵⁴ Докладніше див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 125, 126.
- ⁵⁵ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 80.
- ⁵⁶ Там же. — С. 76. Пор.: Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Указ. соч. — С. 80.
- ^{57—58} Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 418.
- ⁵⁹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 47.
- ⁶⁰ Толстиков В. П. Пантикапей — столица Боспора // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 93.
- ⁶¹ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 79; Виноградов Ю. А. Мирмекий. — С. 107.

- ⁶² Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956. — С. 13, 14; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. в свете новых исследований // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 199, 200.
- ⁶³ Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205.
- ⁶⁴ Библиографію див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 125—126. — Прим. 41.
- ⁶⁵ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 47. — Прим. 95; Фролова Н. А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. (По поводу выхода книги В. А. Анохина "Монетное дело Боспора". — К., 1986) // ВДИ. — 1988. — № 2. — С. 124—132; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205; Фролова Н. А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОЛ // Боспорский сборник. — 1995. — Т. 5. — С. 205—212; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁶⁶ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 27. — Прим. 2; Фролова Н. А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. — С. 132; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 204; Фролова Н. А. О проблеме чеканки... — С. 206. Пор.: Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — С. 6—14.
- ⁶⁷ Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁶⁸ Шелов В. Д. Монетное дело Боспора... — С. 13—14; Фролова Н. А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. — С. 131; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 199.
- ⁶⁹ Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205; Фролова Н. А. О проблеме чеканки... — С. 205—212.
- ⁷⁰ Докладніше точки зору з цього питання див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 126, 127. — Прим. 41.
- ⁷¹ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 27; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205; Виноградов Ю. А. Мирмекский. — С. 99—100; Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... — С. 153.
- ⁷² Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. — СПб., 1913. — С. 304. — Прим. 1.
- ⁷³ Мифы народов мира. — М., 1992. — Т. 2. — С. 181.
- ⁷⁴ Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205, 207.
- ⁷⁵ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 46—47; Пичикян И. Р. Указ. соч. — С. 156—178; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 69.
- ⁷⁶ Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁷⁷ Толстиков А. П. Указ. соч. — С. 47. — Прим. 95; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁷⁸ Докладніше див.: V i n o g r a d o v Yu. G. Op. cit. — S. 69; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395, 396, 406, 411—417.
- ⁷⁹ V i n o g r a d o v Yu. G. Op. cit. — S. 95—96; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 417—418. Пор.: Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 71—77.
- ⁸⁰ Diod., XII, 31, 1.
- ⁸¹ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 406. Пор.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 121—122.
- ⁸² Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 406, 407. Пор.: Завойкин А. А. Периодизация торговых связей по керамической таре и некоторые вопросы ранней истории Фанагории: вторая половина VI—V вв. до н. э. // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 263.
- ⁸³ V i n o g r a d o v Yu. G. Op. cit. — S. 96, 97; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 406—407.
- ⁸⁴ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 29. Пор.: Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 204.
- ⁸⁵ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 29, 30. Пор.: Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 208.
- ⁸⁶ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 167.
- ⁸⁷ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 406. Пор.: Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 167, 172; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 30, 88; Блаватская Г. В. Указ. соч. — С. 44, 45; Алексеев В. П. Религиозная политика ранних Спартокидов по нумизматическим данным // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вып. 1. — С. 33, 34.
- ⁸⁸ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 30.
- ⁸⁹ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 113.
- ⁹⁰ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 42—51; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки Фанагории // Боспорский сборник. — 1995. — Т. 6. — С. 89—94.
- ⁹¹ Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 162; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 40; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 15, 16, 29, 30; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 92.
- ⁹² Див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 127—128; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 89. Пор.: Алексеев В. П. Указ. соч. — С. 36 з літературу.

- ⁹³ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26.
⁹⁴ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения на монеты с легендой ΣΠΔΩΝ // Боспорский сборник. — 1994. — Т. 4. — С. 43—47; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 92.
⁹⁵ Пор.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 127—128.
⁹⁶ Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146; Виноградов Ю. А. О курганах варварской знати... — С. 39; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 128.
⁹⁷ Андреев Ю. В. Античный полис и восточные города-государства // Античный полис. — Л., 1979. — С. 21; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 212.
⁹⁸ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 42.
⁹⁹ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26.
¹⁰⁰ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 65, 66; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395, 396, 406, 411—417; Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 147; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26. Пор.: Блаватский В. Д. О происхождении боспорских Археанактидов // Античная археология и история. — М., 1985. — С. 207—210.
¹⁰¹ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 417.
¹⁰² Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26. В. А. Анохин вважає можливим на базі вивчення нумізматичного матеріалу говорити про чотирьох правителів з династії Археанактидів. Див.: Анохин В. А. Указ. соч. — С. 24.
¹⁰³ Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146.
¹⁰⁴ Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 147; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 25.
¹⁰⁵ Докладніше див.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 407—419.

А. О. ГУРБИК (Київ)

Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм

Сільська громада * в Україні XIV—XVIII ст. пройшла складний шлях еволюції. Він відзначається не лише значною різноманітністю її форм, а й складною діалектикою взаємоперетворень останніх. Громада була важливим осередком суспільного життя, в якому зберігалися попередні надбання й далі розвивалися відповідно до нових історичних умов господарські, правові і культурні традиції українського народу. Практично до кінця XIX ст. в Україні зберігалася громадська організація з яскраво вираженими рисами територіальних громад попередніх епох. Відомий дослідник І. В. Лучицький наводить факти, коли в спільному користуванні громади перебували різноманітні угіддя й орні ділянки не лише в 30—40-х роках, а й у 80-х роках XIX ст.¹

Основані на широкій джерельній базі подальші дослідження І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, В. А. М'якотіна², праці М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Владимірського-Буданова, М. С. Грушевського³, присвячені різноманітним аспектам історії територіальних громад в Україні, розвідки М. Д. Іванишева, В. Б. Антоновича, І. А. Линиченка, О. Я. Єфименко, І. П. Новицького⁴ з проблем громадських правових стосунків і судочинства не лише здійснили наукову постановку питання про українську громаду, яке досі не ставилося в історіографії через існуючу теорію “безобщинного” розвитку села в Україні, а й зробили серйозні зрушення як в нагромадженні фактичного матеріалу, так і в удосконаленні теоретичних підходів до вирішення цієї важливої наукової теми.

Проте поступово інтерес до даної проблеми зменшувався. В 20-х роках XX ст. з'явилися лише спеціальні праці, присвячені громадському судочинству в Україні⁵. А в 30-х — 50-х роках ця тематика практично випала з поля зору дослідників. На початку 60-х років до проблем еволюції громади в Україні історики зверталися постільки, поскільки це було необхідно для висвітлення різноманітних аспектів історії феодалізму⁶. Починаючи із зазначеного періоду, з'являються дослідження,